

Tasavvufi Düşüncenin Bağımlılığa Bakışı

Sufi Thought's Perspective on Addiction

Şeyda ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sydaozturk@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-4861-3186

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	20 Nisan / April 2021
Kabul Tarihi – Date Accepted	23 Haziran / June 2021
Yayın Tarihi – Date Published	25 Haziran / June 2021
Yayın Sezonu	Nisan – Mayıs– Haziran
Pub Date Season	April – May – June

Atıf / Cite as: Öztürk, Ş. (2021). Tasavvufi Düşüncenin Bağımlılığa Bakışı/Sufi Thought's Perspective on Addiction. Turkish Academic Research Review, 6 (2), 498-522. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/62824/923326>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Tasavvufi Düşüncenin Bağımlılığa Bakışı

Şeyda ÖZTÜRK

Öz

Bilim dünyası son yüzyıla kadar bağımlılığa bir hastalık olmaktan çok ahlâki bir zaâf olarak yaklaşarak koruyucu ve tedavi edici eylemlerden ziyâde cezâi uygulamalar çerçevesinde konuyu ele almıştır. Bugün ise bilimsel çalışmalar bağımlılığın insan beyni ile davranışlarını olumsuz yönde etkileyen hastalıklar kategorisinde inceleneceğini göstermektedir. Son çeyrek yüzyılda ise alanın uzmanları bağımlılık deyince ilk akla gelen alkol ve madde kullanımı dışında sosyal medya, kumar ve sanal oyunlar, toplama, biriktirme, cinsel eğilimler, temizlik gibi pek çok alışkanlığı kişinin çalışma gücünü azaltan, çevre ile ilişkilerine zarar veren, beden ve ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkileri bulunan bağımlılıklar çerçevesinde incelemektedir.

Genel olarak dinlere ve özelde İslam dînine eğildiğimizde alkol, kumar, şans oyunların açık naslarla haram kılındığı görülür. Söz konusu yasaklamaya konu olan eylemlerin kişi ve toplum üzerindeki zararlarını pek çok farklı alanda görmek mümkün se de hepsinde ortak olan özellik kişiyi içinden kurtulması güç bağımlılık döngüsüne mahkum etmesidir. Din tedrici bir yöntemle tebliğ süreci içinde bu yasakların içselleşmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte din, insanı bağımlılık döngüsüne düşüren unsurları bu söz konusu yasaklarla sınırlandırmamış, insanın kendisi için tezyin edilen kadın, erkek, evlat, altın ve gümüş biriktirme, besili atlar, hayvanlar ve ekinlere düşkünlüğüne dikkat çekmiştir. İnsan meyilleri, alışkanlıkları, düşkünlükleri arasında kulluk yolculuğunu gerçekleştirmeye çalışırken araçların amaç hâline gelmemesi konusunda uyarılmıştır.

Tasavvuf, Kur'an ve sünnetin belirlediği sınırlar içinde ve emirlere itaatın, yasaklardan kaçınmanın asıl olduğu bir çizgide gelişimini sürdürmüştür. Bununla birlikte tasavvufun ilk döneminden itibaren sūfilerin çekinme ve ihtiyatlarını sadece haramlara karşı göstermedikleri görülür. Onlar kalbi Hakk'tan uzaklaştıran her türlü meyil ve dünyevî arzuya karşı ihtiyatlı bir tutum içinde bulunmuşlar ve mâsivâ kapsamı içine dahil olan her türlü alışkanlık ve meyle karşı dikkat içinde olmuşlardır. Tasavvufta mâsivâ kavramı görünen ve görünmeyen tüm bağımlılıkları kapsayan ve sâlikin mânevî yolculuğunda terk etmesi gereken bir olgudur. Tasavvuf yolcusu bedenini ve kalbini selim bir kalpten uzaklaştıran her türlü mâsivâ ile mücadele halindedir. Onların Hakk'a vuslat yolunda mâsivâdan kurtulmak amacıyla yaptıkları riyâzet ve mücâhedeler aynı zamanda kimi alışkanlık ve meyillerin bağımlılık sürecine ulaşmadan fark edilmesine imkan tanımıştır. Sūfi metinleri incelendiğinde mutasavvıfların bağımlılıklar alanıyla ilgili iki görünür tutum sergiledikleri görülür: ilki mâsivâ kavramı çatısında bedeni ve kalbi esîr alan her türlü alışkanlık ve hevâya karşı mücâdeleleri, ikincisi bağımlılık hâlinde bulunan kişilere karşı öteleyici bakış açısından uzak yapıcı tutumları.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Bağımlılık, Nazar (Mürşidin nazarı), Riyâzet, Mürşid-i Kâmil.

Sufi Thought's Perspective on Addiction

Abstract

Until the last century, the scientific world has approached addiction as a moral weakness rather than a disease, and has dealt with the issue within the framework of criminal practices rather than preventive and curative actions. Today, scientific studies show that addiction will be examined in the category of diseases that negatively affect the human brain and behavior. In the last quarter century, apart from alcohol and substance use, which come to mind first when addiction is mentioned, experts in the field examine many habits such as social media, gambling and virtual games, collecting, hoarding, sexual tendencies, cleaning within the framework of the addictions that reduce the working power of the person, harm his relations with the environment, and harm the body and soul and have negative effects on health.

When we focus on religions in general and Islam in particular, it is seen that addictive processes such as alcohol, gambling, fortune-telling and habits whose destructions can be clearly observed on a person's life are prohibited. However, religion did not limit the factors that put people into the cycle of addiction with these prohibitions but drew attention to the fondness of human for women, men, children, gold and silver saving, fattened horses, animals and crops. Appearing in the scene of existence for the purpose of servitude, humankind is faced with a state of addiction when the material and spiritual gains offered to help people in this divine journey are adopted as a goal rather than as a tool.

Sufism, the spiritual and tentative aspect of Islam, has continued to develop within the limits defined by the Qur'an and Sunnah, and along a line distinguished by obedience to orders and avoidance of prohibitions. However, it is obvious from the beginning of Sufism that Sufis do not show their hesitation and prudence only against the Haram. They have taken a cautious stance against all kinds of inclinations and worldly desires that turn the heart away from the Hakk (Allah, the God), and they have paid close attention to all kinds of habits and inclinations included within the scope of the massive. The concept of *mâsivâ* in Sufism is a phenomenon that encompasses all the dependencies, visible and unseen, and which *Sâlik* (pilgrim) must abandon in his spiritual journey. The Sufi Pilgrim is in a state of struggle with all kinds of *mâsivâ* that distract his body and heart from a *selîm* (honest) heart. Their abstemiousness and *mücâhede* (struggle) in order to reach Hakk and purify *mâsivâ* also allowed some habits and tendencies to be noticed before reaching the addiction process. When Sufi texts are examined, it is observed that the Sufis have two distinct attitudes toward addiction: The first is their struggle against all kinds of habits and whims that capture the body and heart within the framework of the concept of *mâsivâ*, and the second is their constructive attitude toward those who are personally addicted.

Keywords: Sufism, Addiction, Nazar (To meet Sheikh's spiritual eyes), Addiction, Ascetic Discipline, Murshid-i Kamil

Structured Abstract

Subject of This Study

Today, studies in the field of addiction do not limit addiction only to substance addiction, but consider habits that include many repetitive cycles such as social substance, cleaning, work, collecting, and hoarding under the umbrella of behavioral addiction.

Considering the harams of alcohol, gambling and foretelling the future, which are clearly prohibited by the religion of Islam, these haram behaviors have many harmful effects on the person and the society. However, it is seen that the common point of these harams compels people to a cycle of addiction over time. In the process of religion preaching, these addictions, which have a common habitual ground in the society, became subject to the process of banning by using a gradual method. The clearest example of this shows itself in the prohibition of alcohol in three stages.

Although Sufism forms the metaphysical dimension of the Islamic religion, it is a science that has practices based on asceticism. Sufism, which resembles the Qur'an and the Sunnah as the basic norms of its own field, handled the events in line with the basic principles and provisions of Islam. In Sufism terminology, seyr ü sülük (spiritual journey of the devotee) refers to a journey through the gates of şerîat-tarîkat-marîfet-hakîkat, which is also explained with the concept of four gates. While each door is passed, the previous one is not closed, the next door does not reject the integrity of the terms and meaning of the previous doors. Sufis express this fact with the phrase "there is no sect without shari'ah", which is represented by Cüneyd-i Baghdadi's statement "Our path is determined by the Qur'an and the Sunnah".

Sufis oppose all harmful dependencies, both explicitly specified and unspecified. However, it is seen that the Sufis reached an early awareness in their Sufi journeys on two issues that fall under the field of addiction today. The first of these awarenesses manifests itself in their attitudes towards people in the addiction cycle.

1. Attitudes of Sufis towards Addicts:

Considering that the Sufis brought people in the spiral of material and spiritual addictions to the society with constructive methods such as empathy, compassion, prayer, and patronage, it is seen that they did this by following the attitudes of the prophet in the face of negative behaviors, even though they did not express it clearly in their texts.

Although the Holy Prophet observed that those who violated the principles and principles of Islam should be punished in proportion to the crime, he did not allow human dignity to be abused. As a matter of fact, the Holy Prophet applied the hadd punishment to his companions named Nuayman, who could not quit his habit after the prohibition of alcohol, but when the companions said, "My God, curse him! It is endless!" , he opposed his words in the meaning of "Do not curse him, I swear by Allah, I know that he loves only Allah and His Messenger" (Bukhari, "Hudud", 6). The compassionate attitude of the Prophet towards his companions helps to understand the compassion that manifests in the behavior of perfect masters.

The approaches of the Sufis to the subject in the Sufi legends in the Sufi sources are before us with clear examples. The Sufis did not condemn those who were in a state of dependency, did not take a protracted attitude, prayed for their guidance and tried to reintegrate them into society. So much so that in some Sufi texts, it is accepted that divine truths can be poured out from the dependent language, and the story transmitted from Hasan-ı Basrî is one of the examples of this subject.

Stories of this kind carry warnings to tell the Sufis walking on the bumpy roads of Seyr ü süluk that there is never any security and not to look down on creatures.

Although Sufi sources have various dependencies, they include the stories of saints who got rid of their addictions and entered through the gate of guardianship due to factors such as hidayet-i-ilahî (searching for the truth), ilhâm-ı ilâhî (divine

inspiration), repentance and mentorship. On the other hand, it is recorded that perfect masters have become a sincere devotee on the path of Sufism by getting rid of their addictions as a result of their compassionate attitude towards addicts, most of which are related to alcohol addiction.

In the world of Sufism, perfect masters are also called spiritual doctors. In addition to the methods peculiar to saints such as evil eye, politeness, chat, the sincere prayer of the perfect master sometimes leads to the salvation of the addict. Such situations, which cannot be explained by the principle of causality, are explained within the framework of the guidance, miracle and power and disposition of the saints peculiar to Sufism.

2. The Sufis' Struggles

Sufis have determined that the biggest obstacle in their journey to Sufism is the nafs. Their jihad-i akbar is against massiveness. It is everything that occupies the heart between the great servant and Allah, which includes all the pleasures, habits and attitudes of the soul. Masivâ, or in other words, when the world ceases to be a means and becomes an end, it is considered an idol in Sufism. The devotees move forward in their divine journey to the extent that they get rid of the interests and habits that occupy their hearts. In this regard, their aim is not to devote the heart to anything but Allah, while their method is not to destroy the soul and its habits, but to keep them under control.

The Sufis' journeys of Sufism, which they embarked on within the framework of their spiritual journeys, leaving the masiva and struggling with the nafs, caused them to see issues such as substance addiction, food-drinking, residence addiction, work and fame addiction, which are examined under the title of behavioral addictions, as spiritual diseases in the early period. The methods of obedience and struggle, which they initiated on the axis of abandonment, helped the devotee to confront his weaknesses, especially at the beginning of the course of the journey, and allowed the diagnosis and treatment of any behavioral habit before it turned into an addiction.

The constructive attitudes of the Sufis towards addicted people and the methods of asceticism, which early confronted the Sufis with the concept of habit, present a unique perspective to the studies dealing with the addiction issue with a broad perspective today.

Giriş

Kişinin kullandığı bir nesne veya yaptığı bir eylem üzerinde kontrolünü kaybetmesi şeklinde tanımlanan “bağımlılık” kullanım veya davranış sıklığı azaldığında veya kesildiğinde huzursuzluk, uykusuzluk, öfke gibi yoksunluk belirtileri gibi ortak özellikleri ile bugün alkol ve uyuşturucu bağımlılığında iş, teknoloji, temizlik bağımlılığına uzanan geniş bir yelpazede insanlığın karşı karşıya kaldığı mücadele alanıdır.¹

¹ <https://yetiskin.tbm.org.tr/> Yeşilay Türkiye Bağımlılıkla Mücadele.

Batıda dindarlık ve bağımlılık alanında yapılan araştırmalar, dinlerin geneli itibâri ile bağımlılıklara karşı olduğunu göstermiş bunun yanı sıra dindarlık ile bağımlılık arasında ters yönlü bir ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur. Dîni gruplarda bağımlılığın azlığı şeklinde kendini gösteren bu ters yön; dîni grubun sağladığı sosyal desteğin yanı sıra din ve inancın bireye sunduğu psikolojik gâye ve anlam ile ilişkili bulunmuştur.²

Dînin temel gayesini kişinin din, can, akıl, nesil ve malını korumak olarak gören dîni anlayışta kişinin aklını örten ve iradesini zorlayan her türlü sarhoşluk veren madde kullanımı yasaklanmıştır. Konuyla ilgili en açık referans olan “Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar) ve fal okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçın ki, kurtuluşa eresiniz.” ayetinde alkol bağımlılığı kumar, şans oyunları, fal unsuru olan dikili taşlar ile birlikte zikredilmiştir. Bağımlılığın bir evresi olan nöbet ve sekr (sarhoşluk) halinin alkol bağımlılığında daha görülebilir olması bağımlılık vurgusunun daha çok alkol ve benzeri madde bağımlılığı üzerinden yapılmasına neden olmuş gözükmektedir. Bununla birlikte fihhi yaklaşımlarda diğer dört kötü davranış ve hükmü konusunda farklı cephelerden izahlar yapılmış ve hükmün hikmet-i teşri’ boyutu aranmıştır.

Haram oluşları açıkça zikredilen bu dört davranış ve uygulamanın kişilerin ferdi ve sosyal hayatında oluşturdukları kendilerine özgü zararları bulunmakla birlikte hepsinde ortak olan özellik, din tarafından yasaklanan bu alışkanlık ve eylemlerin kişiyi kısa zamanda içinden çıkılmaz bir bağımlılık döngüsüne mecbur kılmasıdır. Bağımlılık süreçlerine sahip olan her türlü bağımlılık kişinin adâlet özelliğini iptal etmekte³, öz benliğini geliştirecek olumlu etkilerden mahrum bırakmakta ve kişiyi toplum içinde yalnızlaştırmaktadır.

Bugün bağımlılık ile ilgili çalışmalarda amelî ve i’tikâdi olmak üzere tasnifler yapılmaktadır. Haram hükmü ile sınırları şâri tarafından sınırlandırılan alışkanlıklar amelî bağımlılık altında incelenirken; kişilerin aşırı düşkünlükleri ile şirke bulaşmalarına neden olan bağımlılıklar itikâdi bağımlılıklar başlığı altında ele alınmaktadır.⁴

² Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, Karahan Kitabevi, Adana 2007, 66-67.

³ Ali Bardakoğlu, “Kumar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2002), 26/364.

⁴ Mustafa Hocaoğlu, “İslam’ın Bağımlılığa Bakış Açısı”, *Bedenimizin İşgalcileri (Dinlerin Bağımlılığa Bakışı)*, İstanbul 2019, 94.

Mutasavvıflar hükmü haram kılınan her türlü bağımlılığa karşı çıkmakla birlikte bağımlılık alanının sınırlarını genişletmişlerdir. Zîrâ tasavvuf terminolojisinde mâsiva insanı Allah'tan uzaklaştıran her şey demektir. Mâsivâ kavramı sahip olduğu bu anlam genişliği ile sâlikin kalp ve iradesini zorlayan her türlü alakâ, kayıt, alışkanlık ve bağımlılık hallerini kapsar. Mâsivâ kavramı put ile özdeşleştirilmiş ve sâlikin mânevî yolculuğunu gerçekleştirebilmesi için kalbini her türlü dünyevî tutkudan arındırması istenmiştir.

Sâlikin mânevî anlamda özgürlüğü, görünmez bağlarla bağlı olduğu kayıtların bağlarından kurtulmasına bağlıdır. Buradan hareketle “tasavvuf” -barışı olmayan savaş⁵- olarak tanımlanmış ve sâlikin Hakk'a erişmek şeklindeki temel hedefi mâsivâyı terki ile doğru orantılı görülmüştür.

Sûfiler gerçek hürriyetin Hakk'ın irâdesine teslim olmak ve mâsivâyı terk ile mümkün olacağını belirtirler. Bir başka ifade ile Hakk'a bağlılık sâlikleri herhangi bir bağımlılık sürecine gitmesi muhtemel her türlü kayıttan kurtararak özgürleştirir.

Tasavvufta hürriyet Allah'tan başka hiçbir şeyin madde ve mânen kulu ve kölesi olmamaktır. Kuşeyrî hürriyeti; “dünyevî menfaat ve uhrevî karşılık da dahil olmak üzere kulun yalnızca Allah için olması ve mahluklara ait hiçbir şeyin boyunduruğu altında bulunmaması, dünyada verilecek mala, arzuya, uzun vâdeli bir isteğe, kasda, talebe, ihtiyaca ve hazza kul olmaması keyfiyetidir.” cümlesi ile açıklamaktadır.⁶

Her türlü nefsanî tutkudan kurtulmak avâmın hürriyeti, sâlikin irâdesini Hakk'ın irâdesine teslim ederek isteklerinin köleliğinden kurtulması havassın hürriyetidir.⁷ Ebû Hüseyin Nûrî'nin “Tasavvuf hürriyet, fütüvet, tekellüfî terk ve cömertlik” şeklindeki tasavvuf tanımında hürriyet; sâlikin hevâ ve heves bağlarından kurtulması şeklinde anlaşılmıştır.⁸

1. Sûfilerin Bağımlılara Karşı Tutumları

Sûfiler bağımlılığın her türüsüne karşı çıkmışlar şerîate uygun bir tasavvuf anlayışının müdâfilere olmuşlardır. Bununla birlikte bağımlılık hâlindeki kişilere

⁵ Abdülkerim Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dâir Kuşeyri Risâlesi*, Haz: Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları 1991), 452.

⁶ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, (Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul:1991),365.

⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul:2004), 289.

⁸ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Trc: Süleyman Uludağ, (İstanbul: 2002), 2/66.

karşı öteleyeci ve kınayıcı bir dil yerine tedâvilerine imkan veren şefkat eksenli bir tavır içinde bulunmuşlardır.

Tasavvufun Kur'ân ve sünnete bağlı bir eğitim yolu olduğu gerçektir. Sûfi dünyada Kur'ân-ı Kerîm ve peygamberin uygulamalarından ilham almayan bir yöntem yok gibidir. Cüneyd-i Bağdâdî'nin “Yolumuz Kur'ân ve sünnetle mukayyedir” ifâdesi bu duruşu temsil eder.⁹ Sûfilerin maddî ve mânevi bağımlılıklar sarmalındaki kişileri empati, şefkat, duâ, himmet gibi yapıcı yöntemlerle topluma kazandırdıkları göz önüne alındığında açıkca metinlerinde dile getirmeseler de peygamberin olumsuz davranışlar karşısında sergiledikleri tutumların takipçisi olarak bunu gerçekleştirdikleri görülür.

Hz. Peygamber İslâm'ın ilke ve prensiplerini ihlâl edenlere karşı cezanın suça orantılı olarak verilmesini gözetmekle birlikte insan onurunun hırpalanmasına müsaade etmemiştir.¹⁰ Nitekim Hz. Peygamber içkinin haram kılınışından sonra alışkanlığını bırakamayan Nuayman isimli sahabesine had cezasını uygulamış ancak sahâbelerin “Allah'ım ona lânet et! Bu kaçınıcı oldu!” manasındaki sözlerine “Ona lânet etmeyin, Allah'a yemin olsun ki ben onun ancak Allah ve Rasulü'nü sevdiğini bilirim” (Buhârî, “Hudûd”, 6) şeklinde karşı çıkmıştır. Peygamberin sahâbesine karşı gösterdiği şefkat eksenli tutum kâmil müşidlerin davranışlarında tezâhür eden merhameti anlamaya yardımcı olur.

Tasavvuf kaynaklarında yer alan sûfi menkıbelerinde mutasavvıfların konuyla ilgili yaklaşımları açık örneklerle karşımızdadır. Sûfiler bağımlılık hallerinde bulunan kimseleri kınamamışlar, öteleyici bir tutum içinde olmamışlar, hidâyetleri için duâ etmişler ve onları topluma yeniden kazandırmaya çalışmışlardır.

Sûfi metinlerinde kimi zaman ilahî hakikatler bağımlı lisanından da dökülebilir. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) dört kişinin cümlesinden etkilendiğini belirtmekte ve bu kişilerden birinin bir sarhoş olduğunu söyleyerek aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarmaktadır:

“Bir kere çamur içinde düşe kalka yürümeye çalışan bir sarhoşa “Ayağımı sağlam bas ki sürçmeyesin” dediğimde şu cevabı aldım: “Bütün bu iddiâ ettiğin şeylerle birlikte sen ayağın mânevî yolda sağlam mı basıyorsun? Sarhoş olmam

⁹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, 48.

¹⁰ İhsan Arslan, “Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/3, 2012, 119-149.

sebebi ile düşmelerim neticesinde çamura batarım, ancak kalkıp kolaylıkla yıkayıp temizlenebilirim. Ancak sen kendi düşüşünden kork”¹¹

Yâfî'nin (ö. 768/1367) aşağıda aktardığı hikâye yukarıdaki çerçeveye dâhil edilebilir:

“Birisi yere yıkılmış bir sarhoşun yanından geçerken kendi hâlini düşünerek böbürlendi. Sarhoşa göz ucuyla bile bakmaya tenezzül etmedi. Sarhoş başını kaldırarak ona: “Ey iyi zât! Kavuştuğun bu nimetlere şükret. Sakın büyükleme. Zîrâ kibirden mahrûmiyet hâsıl olur. Birini zincire vurulmuş görürsen gülme. Senin de başına gelebilir. Mukadderâtın belli olmaz. Belki sen de bir gün sarhoş olup yerlere düşersin” dedi.¹²

Bu nevîden hikâyeler seyr ü sülûkun inişli çıkışlı yollarında yürüten sûfilere hiçbir zaman emniyetin olmadığını anlatmak ve mahlûkata karşı hor bakmamak yönünde uyarılar taşır.

Mevlânâ Celeleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) öznesi olduğu hikayede bağımlı bir kimseye gösterilen tutum ince bir ikazla eleştirilir. Menkıbede yalpalayan bir sarhoşun etrafında biriken ve onun düşüp kalkmalarını alay konusu yapan topluluk Mevlâna tarafından şöyle uyarılır: “Hadi o içkinin etkisiyle sarhoş olmuş yalpalıyor, siz onu alay konusu yapan bu hallerinizle neyin sarhoşusunuz?”¹³

Konuyla ilgili bir diğer hikaye Mâ'rûf-i Kerhî'nin (ö. 200/815-16 [?]) Dicle kenarında müridleri ile yolculuk yaptığı bir sırada gerçekleşmektedir. Şeyh ve dostları yolculuk sırasında kayık içinde içerek taşkınlık yapan bir gençlik grubuna rastlarlar. Mâ'rûf-i Kerhî'nin yanında bulunanlar kendisinden bu taşkınlık içindeki kimseler için beddua etmesini ister. Mâ'rûf-i Kerhî dostlarına ellerini semaya kaldırmalarını söyler ve şöyle duâ eder: “İlâhî! Dünyada bu kulların şevk, zevk ve neşe içerisinde; ahirette de bunları şevk, zevk ve neşe içinde eyle!” Yanında bulunan müridleri “Fâsıklara böyle duâ gerekmezdi!” diye itiraz edince Mâ'rûf-i Kerhî şu cevabı verir: “Fâsıklara böyle dua etmek gereklidir ki Allah onların tövbesine izin versin ve onları cennetliklerden eylesin!”

¹¹ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, I/318.

¹² İmam Yâfî, *Ravdu'r-Reyâhîn fî Hikâyâti's-Sâlihîn Salihlerin Hikâyeleri*, (İstanbul: Harf Yayınevi, 2011), 485.

¹³ Sipehsâlâr, Necmüddîn Ferîdûn, *Risâle-i Sipehsâlâr*, (İstanbul: Rûmî Yayınları, 2005), 145.

Beddua beklentisinin aksi yönünde gerçekleşen bu sūfî yaklaşımı biraz sonra şeyhle göz göze gelen gençlerin rebaplarını ve şarap testilerini kırmalarına ve samimi tövbelerine sebep olur.¹⁴

Söz konusu menkıbe bir tasavvuf pîrinin bağımlılık döngüsündeki fertlere yaklaşımını gösteren örneklerden biridir. Tüm bu örneklerle ilgili belki de söylenmesi gereken en açık tespit mutasavvıfların bağımlılara öteleyici ve yargılayıcı bir dil ile yaklaşmadıkları, bağımlılıkları birer mânevî hastalık şeklinde değerlendirerek şefkat temelli bir yaklaşımı kendilerine ölçü edindikleridir. Günümüzde tasavvufi yapıya sahip kimi cemaatlerin bağımlılıkla mücadelede başarılı olduklarına dâir bir takım teşekkül ve kurumlarla sahada gayret sarf ettikleri literatüre girmiş durumdadır.¹⁵

Sūfî kaynakları çeşitli bağımlılıkları bulunduğu halde hidâyet-i ilâhî, ilhâm-ı ilâhî, tevbe ve mürşid himmeti gibi etkenlerle bağımlılıklarından kurtulan ve velâyet kapısından giriş yapan velîlerin hikayelerine yer vermektedir. Bîşr-i Hafî (ö. 227/841) ve Ahmed-i Nâmekî Câmî (536/1141) gençlik yıllarında işret meclislerinde buldukları halde hidâyet-i ilâhî ile bağımlılık hallerinden kurtulan ve tövbe kapısından velâyet makamına dâhil olan sūfî isimler olarak bilinir.¹⁶

2. Sûfîlerin Alışkanlıklara Karşı Mücadele Yolları

Mutasavvıflar marifet ve kalb saflığının elde edilmesi yolunda kendilerini engelleyen ve Allah'tan başka gönüllerini meşgul eden herşeye “mâsivâ” adını vermişlerdir.¹⁷ Mâsivâ tâlibin Hak yolculuğunda kalbini perdeleyen tüm “alâyık”lardır. Arapça’da “ilgi, bağ, alâka” anlamlarına gelen “alak” kökünden oluşan bu kelime bugün modern dünyanın bağımlılık olarak ifade ettiği kişinin içsel yolculuğunu engelleyen tüm tutku ve zorunlulukları içine alan bir kelimedir.¹⁸

¹⁴ Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, I/318.

¹⁵ Orhan Gürsu, “Madde Bağımlılığı ve Din: HİGED Örneği”, *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, Bahar 2018, 5(1), 37-54.; Zahir Kızmaz-Muhammet Çevik, “Madde Bağımlılığı ile Mücadelede İnanç Odaklı Yaklaşımı Kardelen Rehabilitasyon Merkezi Örneği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2, Elazığ 2016, 313-335.

¹⁶ Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb* (Hakikat Bilgisi), Haz: Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları 2014), 171; Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Üns Evliya Menkıbeleri*, Terc. Ve Şerh: Lâmiî Çelebi, Haz: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 505.; Uludağ, Süleyman, “Ahmed-i Câmî Nâmekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2019), 7/99.

¹⁷ Süleyman Uludağ, “Mâsivâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2003), 26/76.

¹⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 46.

Tâlibler bu alâkalar sebebiyle muratlarını elde edememekle birlikte bunlarla olan meşguliyetlerini kesmedikleri müddetce Allah’a vasil olamazlar. Kalbi yolculuğu engelleyen her alaka yani mâsivâ sâlik için bir hastalıktır. Çok yemek, çok içmek, kılık kıyafetle ilgili takıntı halleri, bu bağımlılığın kısmen teşhisi kolay örneklerini oluştururken, mal, mülk, servet düşkünlüğü, büyüklenme, gösteriş, haset vb. kötü huyların yanı sıra kişiyi kibir ve kendini beğenmeye götüren ibadetler ve güzel ahlâki davranışlar da mâsivâ kavramına dâhil edilmiştir. Nitekim sûfiler keşf, ilham ve keramet gibi hususları da mâsivâ olarak görmüşler, bunlardan kurtulmanın güçlüğüne dikkat çekmişlerdir.¹⁹

Eski tıp kitaplarına alınmayan ancak “ruh sağlığını” ilgilendirmesi açısından bazı İslam tabîblerinin eserlerine girmiş olan öfke, hüzn, kin gibi pek çok kötü huy tasavvufun doğuş devri kabul edilen II/VIII. asırdan beri tasavvufun ele aldığını konuların arasına girmiştir. Kötü huylar rûhânî tabip olarak da vafedilen mürşidlerin nefis tezkiyesi metoduyla tedâvi etmeye çalıştıkları manevî hastalıklar olarak kabul edilir.²⁰ Gazâlî’nin yeme, içme, ev lüksü, mal ve makam tutkusu gibi kişiyi kendisine bağımlı kılan her bir eğilimi tedâvisi zor bir hastalık olarak ele aldığı *İhyâ*’nın mühlîkât bölümü alışkanlık hâline gelmiş tutkuların mânevî hayata verdiği tahribat açısından önemli veriler sergilemektedir.²¹

Mutasavvıflar haram hükmüyle sınırları belirlenmiş bağımlılıklar dışında kalan ve sâlikleri yollarından geri bırakan her türlü alışkanlık ve meyli yok etmeyi değil ancak ona duyulan bağımlılığı ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir.

Tasavvufî eğitimin başlıca tedâvi ve eğitim yöntemi olan riyâzet ve mücâhedenin asıl amacı sâlikin kendisini bağımlı bulduğu her türlü nefsânî arzudan kalben arındırmasıdır. Arzuların ve bağımlılıkların dış dünyada az yemek, az uyumak, az konuşmak, seyahat, uzlet, humûl (adsız-sansız yaşamak) vb. metotlarla azaltılma yoluna gidilmesi amaç değil araçtır. Tasavvufun hedefi sâliki bu tutkulara bağımlı olmaktan kurtarmak ve mânevî yolculuğunu hür olarak tamamlamasına yardım etmektir.

Mevlânâ; “Dünya nedir? Hudâ’dan gâfil olmaktır; Kumaş, para, ölçüp tartarak ticaret etmek ve kadın değildir”²² beytinde kastedilen hürriyetin mutlak olarak

¹⁹ Uludağ, *a.g.m.*, 76.

²⁰ Hülya Küçük, *Tasavvuf ve Tıp*, (Selim Kalbin Fizyolojisi), (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 235.

²¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, çev: Mustafa Çağrı, III, (İzmir: DİB Yayınları, 2020) 52.

²² Mevlânâ, *Mesnevî*, I, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018) 19, beyit:980-987.

dünyayı terk değil dünyevî olana bağımlılığın azaltılması ile kazanılacağına dikkat çeker. Dünyevi arzu ve meyiller kişinin ruh gemisini hakikat limanına taşıdığı sürece faydalı bir denizdir, ne var ki bu tutku ve meyiller kişinin zihin, beden ve ruh dünyasını istila etmişse artık gemi su alıyor demektir ki arzu ve meyiller bağımlılığa dönüşerek kişiyi esir kılmış ve onu gerçek hürriyet ve iradeden mahrum bırakmıştır.

Mahir İz “Mücâhede, âdet ve alışkanlıkları terktir. Alıştığı şeyleri insanın bırakması gayet zordur. Gençler yeniliklerin, ihtiyarlar alışkanlıkların esiridir. Bu alışkanlıklarından kendisini kurtarabilen kimse irâde sahibidir.”²³ cümlesi ile mücâhedeyi tanımlarken sâlikin manevî yolculuğuna en büyük engelin alışkanlıklar oluşuna dikkat çeker. Sûfiler alışkanlıkların kontrol edilmediği takdirde bağımlılıklara dönüşebileceğini erken fark etmişlerdir.

Modern psikolojiye göre alışkanlığın insan yaşamının amacı hâline gelmesi alışkanlık eğilimi ile ilgilidir. Zevk verici şeyleri tekrar yapma eğilimi, kişi kendini doğru yönle kanalize edemiyorsa alışkanlık haline gelir.²⁴

Sûfiler tasavvufu Allah’tan gayri her şeyden terk olarak tanımlamışlar ve sâliki yolundan geri bırakacak her türlü alışkanlığa karşı yüksek bir farkındalığa ulaşmışlardır. Tasavvuf yolu sahvı (uyanıklık) ve farkındalığı gerektiren bir yoldur. Sâlik kâmil mürşid olmaksızın nefsinin zararlı alışkanlık ve kayıtlarını teşhîs edemez. Mevlânâ her türlü mâsiva tutkusunu yılan oynatıcılarının yılanı kontrol etmek amacıyla okuduğu efsuna benzetir. Bu efsun her ne kadar okuyanı yılan üzerinde hakim kılsa da asıl efsundan etkilenen ömrünün tamamını böylesine boş bir işe veren yılan oynatıcısının kendisidir. “Yılanın efsunu yılan oynatıcıya tuzak olmasaydı yılanın efsununa aldanır, onunla meşgul olur muydu?”²⁵

Tasavvufi yolculukta mürîdin mukayyed olduğu ufağından büyüğüne her nesne ve tutku onun hak yolunda ayağına bend ve tuzaktır. Konuyla ilgili sûfi menkıbelerinde oldukça geniş örneklerle rastlamak mümkündür. Sûfi için bazen kılık kıyafeti ile fazlaca ilgilenmek yol engeli olabilecek bir alışkanlık oluşturma ihtimâli ile eleştirilmiştir. Nitekim şeyhlerden birisi hırkasını diken, ardından iyi olmadığı zannı ile tekrar söken bir dervişini “Bu hırka senin putundur!” cümlesi ile uyarmakta

²³ Mahir İz, *Tasavvuf*, (İstanbul: Kitabevi, 1990), 168.

²⁴ Nevzat Tarhan, *Bağımlılık*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 45.

²⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, I/ 217, beyit:2336.

ve dervişin takıntı haline gelebilecek eğilimini fark etmesini sağlamaktadır.²⁶ Benzer bir hikaye *Risâle-i Sipehsâlâr*'da şu şekilde geçmektedir:

Bir gün Hz. Mevlânâ oğlu Bahâeddîn Veled'in sarığını sararken ucu denk gelmediğinden bozup tekrar sardığını görür. Bunu görünce uzaktan şu cümlelerle oğluna seslenir: “Bahâeddîn sarığını tekrar tekrar sarıp durma! Ben de gençliğimde bir defa sarığını tekrar sardım ve bu yüzden bir süre Hızır'ın sohbetinden mahrûm kaldım”²⁷

Her iki örnekte de sûfîlerin bugün modern psikolojinin takıntı başlığı ile incelediği bağımlılık tehlikesine karşı erken dönemlerde bir farkındalığa sahip oldukları görülür.

Tasavvuf yolunun ilim ve muamelede imamı kabul edilen Hz. Ali bir gün huzurunda kendisinden nasihat isteyen birisine: “Allah'ın velileri bile olsalar, en büyük meşguliyetin ailen ve evlatların olmasın! Çünkü O dostlarını zâyî etmez” demiştir.²⁸ Hucvîrî Hz. Ali'nin bu konuşmasını kalbin Allah'tan başkası ile yoğunlaşmaması çerçevesinde ele almaktadır ki muhtemel bir hâne ve evlâd u iyâl bağımlılığına karşı çok erken bir uyarı olarak kabul edilebilir.

2.1. Riyâzet ve Zühd:

“Sûfîler, sâlikin nefisini mubah olan hazlardan da belli bir süre mahrum ederek nefis üzerinde hâkimiyet kurması gerektiğine inanırlar. Riyâzet “nefsin şehvet denilen beden ve dünya ile ilgili arzularını kırmak, bunları etkisiz hale getirmek, nefsi aklın ve dinin tesbit ettiği sınırlar içinde tutmak” şeklinde de tanımlanmıştır. Bu anlamda riyâzet zühd, mücâhede, mücâdele, tahallî, nefis tezkiyesi ve tasfiyesi gibi tasavvuf terimleriyle yakın anlamlıdır. Tasavvufta, Hakk'ın emrine uymak ve akl-ı selîmin gösterdiği yolda yürümek için bütün kötülüklerin kaynağı olan nefisle mücadele halinde bulunmak, ona muhalefet etmek esastır. Nefsin yeme içme ve cinsel arzularını, mal- mülk, makam- mevki, şan-şöhret gibi dünyevî talep ve tutkularını denetim altında tutmak için yemeyi içmeyi, uyumayı, konuşmayı azaltarak zaruret ve ihtiyaç haliyle sınırlamak, diğer taraftan nefsi zor işlere koşmak, nefsin hileleri

²⁶ Şem'î Efendi, *Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, (Süleymaniye Ktp, Hâlet Efendi 339), vr. 151b.

²⁷ Sipehsâlâr Necmüddîn Feridûn, *Risâle-i Sipehsâlâr*, (İstanbul:Rûmî Yayınları, 2005), 49.

²⁸ Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 136.

karşısında uyanık olmak riyâzetin esasını teşkil eder. Gazâlî'ye göre riyâzetin dört esası vardır: Az yemek, az uyumak, az konuşmak, insanların eziyetlerine katlanmak.²⁹

Bu nevî riyâzetlere bakıldığında sâlik yavaş yavaş bağımlısı bulunduğu hallerden kurtulur. Az yemek, çok yeme bağımlılığından sâliki kurtarıırken, az uyumak uykunun sâlik üzerindeki baskısını kaldırmakta, vakitlerin hayırlı işler ve ibadete tahsis edildiği süreyi arttırmaktır. Az konuşmak kişiyi toplum içinde parmakla gösterilecek bir şöhretten kurtarmakta ve ilhâma hazır bir sâfiyete hazırlamaktadır. Öte yandan sâlikin insanların eziyetine gösterdiği tahammül, en büyük yol engellerinden kabul edilen kibir ve ucbun afetlerinden kendisini korumayı hedeflemektedir.

Riyâzet ve mücâhede seyr ü sülûkun özellikle başlangıcında yoğun olarak yer alır. Tasavvufi yola yeni giren bir mürîd adayı mübtedî olarak isimlendirilmiştir. Mübtedî mürîdler yaşadıkları riyâzetin zorlukları ile karşılaşmakla birlikte zaman içinde güçlenen bir irâdeye kavuşurlar.

Tasavvuf yolunun başlangıcında sâlike yüklenen bu neviden temrinler ile dînî emirlere ait mükellefiyetin büluğ çağı ile başlatılması arasında paralellikler bulunmaktadır. Zaman, zihin ve beden kontrolünü içeren namaz ve oruç gibi irâde eğitimini içeren ibadetler büluğ çağında mükellefiyetler sahasına alınmıştır. Bu hikmete paralel olarak mürîdler de sülûkun başında riyâzet süreçlerine ağırlık vererek mâsivâ kayıtlarına karşı mücadele ederler.

Seyr ü sülûka mücâhede ve riyâzet ile başlayan mürîdin bu durumunu açıklaması açısından yaygın olarak aktarılan aşağıdaki menkıbe kısmen bu yöntemin gerekçelerini anlamaya yardımcı olmaktadır.

Kadiriyye tarikatının pîri Abdülkadir Geylânî tasavvuf yolunda yapmış olduğu derin riyâzet ve mücâhedeleri ile meşhur olduğu halde bir gün dergahına kabul ettiği genç mürîdini ziyarete gelen annesi oğlunu derin bir riyâzet halinde, şeyhi ise mükellef bir sofrada görerek hayretini gizleyemez. Abdülkadir Geylânî bu itiraz ve hayret halini tavuk kemiklerini canlandırmış olduğu kerameti ile cevaplandırır ve yolun henüz başında olan mürîdin bu mertebeye eriştiğinde bu neviden riyâzetin ondan kaldırılacağını haber verir.³⁰

²⁹ Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/430.

³⁰ Adalet Çakır, *Abdülkadir-i Geylânî ve Kâdirilik* (Mehmed Rif'at Efendi'nin Nefhatü'r-Riyâzi'l-Âliye'sinde), II, (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 831.

Tasavvuf dünyasında kalbin bir an olsun Hakk'ın dışında bir nesneye duyduğu kalbî bağımlılıklar sâlikin seyr ü sülûkunda aşılması güç yol engellerini oluştururlar. Bu sebeptendir ki tasavvufî menzillerin başı öncelikle sâlikin bu alakâ ve alışkanlık hallerini zayıflatmayı hedefleyen riyâzet ve mücâhedeye dayalı zühd ve terk şeklinde karşımıza çıkar.

Sözlükte zühd “bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelir. Zühdün karşıtı rağbettir. Zühd kavramı genellikle dünyaya karşı olumsuz tavır ve davranışların bütününe ifade eder. Dünya malına, makama, mevkiye, şan ve şöhrete önem vermeme; azla yetinme, çokça ibadet etme, âhîret için hayırlı işlere yönelme zühdün bazı göstergeleridir.³¹

Sûfiler dinin emir ve yasaklarına titizlikle uymanın yanı sıra nefsin akıl ve ruh üstünde tahakküm kurmasına neden olabilecek mübah lezzetlerden de çoğu kez uzak durmuşlardır. Bilhassa tasavvufun zühd döneminde bu tutumlara âit örnekler yoğundur. Bağımlılıkların alışkanlıklarla yakın ilgisini bu sûretle keşfeden sûfiler bağımlılığa yakalanmamak için alışkanlık oluşturabilecek şeylere karşı çetin bir ihtiyat ve hazm halini benimsemişlerdir. Şemseddin Muhammed Esed'in yolda kesilen lezzetli bir kavunu tadar tatmaz elini ondan çekmesi. Sebebini “Onun tadını almak beni bulduğum hâlden uzaklaştırır.” şeklindeki cevabı alışkanlıklara karşı sûfilerin tavrına ışık tutmaktadır.³²

2.2. Seyahat:

Kur'ân-ı Kerîm'in Kehf sûresinde geçen ve Mûsâ'nın, hakikat bilgisine ulaşmak için yanında bir gençle birlikte seyahate çıkmasını anlatan kıssa sûfilere ilham kaynağı olmuştur. Esasen tasavvufî hayat Allah'a doğru bir yürüyüştür. Farklı yolların izlenebildiği bu yolculuk sırasında çeşitli yerlerde konaklayıp mânevî mertebeler elde eden sâlik sonunda Allah'a ulaşır.³³

Sâlikin yol engeli olan alâyık ve ünsiyet ve alışkanlıklardan kurtulması için göze aldığı tasavvufî mücâhede yollarından birisi de seyahattir. Sefer ve seyahat başlığı ile tasavvufî kaynakların çoğunda ele alınan seyahat uygulaması, nefsin bildiği, güvendiği, dayandığı şeyleri ortadan kaldırması, evlâd u ıyâl ve vatandan uzaklaşmanın acılığını nefse tattırması ve sâlikin alışkanlık hallerinden uzaklaşmasına

³¹ Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2013),530.

³² Câmî, *Nefâhatü'l-Üns*, 631.

³³ Mustafa Çağrı, “Seyahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/7.

yardımcı olması yönüyle sûfilerin tercih ettiği bir metot olmuştur.³⁴ Gittikleri yere alışma tehlikesinden dolayı üç günden fazla kalmayan, hatta ünsiyet kurdukları ibadet köşelerini bile bağımlılığa dönüşür kastiyla terk eden sûfiler vuslata giden yollarda her nevi alışkanlığa karşı son derece farkındalıklı bir mücadele yolunu benimsemişlerdir.

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Dakûkî dilinden terennüm ettiği aşağıdaki beyitler sûfilerin seyahat prensipleri ve alışkanlıklara karşı sergiledikleri tutumlara dâir fikir vermektedir.

"Dakûkî, iyi bir hale sahipti.

Âşık ve keramet sahibi bir zat.

Yeryüzünde gökteki ay gibi seyrederek dururdu.

Gece yolcularının gönülleri, onunla aydınlanır, nurlanırdı.

Bir yerde az otururdu, bir köyde iki günden fazla kalmazdı.

"Bir evde iki günden fazla otursam,

kalbimde oranın sevgisi alevlenir.

Eve barka mağrur olmaktan çekinir,

hadi ey nefis zenginleşmek, bir şey elde etmek için

sefere düşerim; İmtihanda muvaffak olması için

kalbimi hiçbir yere alıştırmam.." derdi."³⁵

3. Bağımlılıkla Mücadelede Mürşid Faktörü

İrşâd eden, doğru yolu gösteren anlamına gelen mürşid kelimesi tasavvufi terim olarak, tasavvuf yoluna giren sâlike rehberlik yapan ve onları irşad eden kimselerdir. Şeyh, velî, pîr, eren, postnişîn kelimeleri de mürşid ile aynı anlamda kullanılmış kelimeler olarak karşımıza çıkar.³⁶ Mürîdin seyr ü sülûkunda mürşidler

³⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif Tasavvufun Esasları*, Haz: Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990), 158.

³⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, III, beyit:1930-1940.

³⁶ Reşat Öngören, "Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 50.

yalnızca yolun rehberleri değil aynı zamanda müridlerin ruhânî tabieleridirler. Sâliklerin kalblerindeki ahvâl, nefislerindeki hastalıklar onların safiyete ermiş gönül aynalarında berrak olarak gözüktür. Bu durumlarına işaret etmek üzere yaygın bir şöhrete erişmiş cümlede şöyle denir: “Melik ve emirlerin huzûr-ı nazarlarında gözleri koruyup, etrafa bakmamak gereklidir. Âlimlerin huzûrunda dili koruyup, aklınıza gelen şeyleri söylememek gereklidir. Ehlullâhın meclislerinde kalbi koruyup, hâtıra nâ-ma’kûl fikir getirmemek gereklidir. Zirâ onlar kalplerin casuslarıdır, kalbe her ne gelirse inâyet-i ilâhî ile onlara rûşendir.”³⁷

Sûfiler tasavvuf dünyasının temel kavramlarını açıklarken harabat kavramlarına başvursalar da bu terimlerle işaret ettikleri dünyanın haram kılınmış bağımlılık unsurlarından ayrıldığını kesin çizgilerle belirtirler. Mevlânâ'nın; “*Rızkı Hudâ-yı Teâlâ'dan iste, Zeyd ve Amr'dan isteme! Tahayyür ve mestliği Hz. Hak'dan iste, beng ü şarâbdan isteme!*” (V, 1517) beyti bu düşünceyi ortaya koyar.

Tasavvuf geleneğinin temel unsurları olan mürid-şeyh ilişkisi fertler arası diğer ilişki türlerinden çok daha özel ve farklı bir mahiyet arz eder. Şeyhin mürid ile arasında kurduğu mânevî iletişimi her çeşit psikolojik yorumlama yeterince aydınlatma gücüne sâhip değildir. Bununla birlikte psikoloji ilmi bu iletişimin sebepleri ve sonuçları üzerinden konuya eğilmiş, mürid konumundaki kişinin bağlanma ihtiyacı, varoluşsal gereksinimlerine vurgu yaparken müridi şeyhe bağlayan ortam etkenleri olarak şeyhin otorite ve saygınlığı, ihvan arasında var olan birlik, mürid ve şeyhin yüz yüze kurduğu iletişim ve mürşidin nazarı üzerinde yoğunlaşmışlardır.³⁸

Mürşid-i kâmiller müridlerinin mânevî hastalık ve tutkularını çok mâhîrâne teşhîs etmişler, hastanın mahremiyetine saygı duyan ruhânî doktorlar olarak onları tadrîci riyâzet yöntemleri, ilâhî mestliğe teşvîk eden sohbetleri ve nazarları ile tedâvi yoluna gitmişlerdir. Tasavvuf edebiyâtının en güzel örneklerinden olan Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde “Tabîb-i rûhânî'nin pâdişahın câriyesini iyileştirme hikâyesi”nde mürşidlerin mahremiyet ilkelerine göre uyguladıkları mânevî yöntemlere işaret edilirken “debbağın gül çarşısında bayılması hikayesi” insanın bağımlı hale geldiği alışkanlıklar zincirinden bir anda kurtulamayacağı konusunu işleyen tasavvufî metinler olarak karşımıza çıkar.³⁹

³⁷ Şem'î Efendi, *Şerh-i Mesnevî*, II, (Süleymaniye Ktp, Hâlet Efendi 332), vr.86b.

³⁸ Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 180-187.

³⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, I/7-9; IV/ 524-526.

3.1. Müşşidın şefkat ve himmeti:

Hız. Mevlânâ'nın alkol bağımlısı olan Hâce Şemseddin Attâr'a muamelesi tasavvuf yolunun büyük pırlarının şefkat ve inâyetle bu bağımlılıkları tedâvi ettiklerini gösteren unsurlar içerir.

Rivâyete göre Şemseddin Attâr sarhoş bulunduğu bir sırada kalkıp Mevlânâ'nın huzuruna gelir ve Mevlânâ'dan mum, dilber ve meze ister. Mevlânâ müridlerine Attâr'ı bir hücreye kapatmalarını ve yanına mum, meze ile birlikte eşini de getirmelerini söyler. Şemseddin Attâr sarhoşluktan ayıldığı vakitte kendisini medresenin bir köşesinde ve hanımını da yanında görünce deli gibi “bu ne haldir?” diye feryad eder ve eşi olan biteni anlatır. Utancından elbiselerini yırtan Attâr gözyaşlarına boğularak pişmanlık gösterir. Mevlânâ onu kucaklayarak iltifatlarda bulunur ve kabahatini bağışlar. Karşılaştığı bu yüksek himmet ve müşfik tavır karşısında içinde bulunduğu bu bağımlılık halinden vazgeçip tövbede bulunan Şemseddin Attâr hayatı boyunca gündüz yemeği yemeyerek Mevlânâ'nın yakın müridlerinden biri haline gelir.⁴⁰

Sûfilerin bağımlı kimselere olan şefkatli yaklaşımına dâir pek çok hikaye aktarılmıştır. Bu menkıbelerin hepsinde ortak olan nokta, müşşid şefkati ile karşılaşan bağımlıların gördükleri merhamet ve şefkat karşısında ilâhî bir himmetle içlerinde buldukları halden kurtulduklarıdır. Ebû Osman Hîrî'ye(öl.298/910) dâir aktarılan menkıbede bağımlı kimse tıpkı Mevlânâ'nın tavrına benzer bir tutumla karşılaşmaktadır:

Rivâyete göre bir sarhoş elinde saz bulunduğu halde yolda giderken ansızın Ebu Osman el-Hîrî (ö. 298/910) ile karşılaşır. Şeyhi görünce kendisine emr-i bi'l-ma'rûf yapacağından çekinen sarhoş, saçını külahının altına, sazını da abasına saklar. Ancak Ebu Osman el-Hîrî sandığının tersine şefkatli bir çehre ile yanına varır ve “Hiç çekinme, zîrâ kardeşler hep birdir, birbirlerine karşı hiç değışmezler dedi. Genç onu görünce tövbe edip hankâha gider. Gusûl yapmasını emreden şeyh, ona bir hırka giydirdikten sonra başını semaya kaldırarak “İlâhî, ben bana düşeni yaptım, geri kalanı senin elinde” diye niyazda bulunur.

Duâ o anda sarhoşun tövbesine vesile olur. Ebû Osman el-Hîrî olaydan duyduğu hayreti Ebû Osman Mağribî'ye şu sözlerle açıklar: “Ey şeyh! kıskançlıktan yanıp tutuşuyorum. Bir ömür boyu elde etmeye tamah ettiğimiz şeyi, henüz

⁴⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, I/ 382.

midesinden şarap kokuları gelen şu gencin kucağına bedava koyuverdiler. Bilesin ki hâle hâkim olan halk değil, Hakk'tır! İş onun elindedir.”⁴¹

Söz konusu hikâyede müşşidin bağımlıya öteleyeci olmayan muâmelesi neredeyse tüm benzer sûfi menkıbelerinin ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu müşşik muâmele bağımlının tövbe ile şifaya ulaşmasına vesîle olurken hidâyetin Hak'tan olduğu özellikle vurgulanmaktadır.

Sûfilerin bağımlılara olan bu müşşik tutumu onların izlerini tâkip eden yakın dönem ârifleri tarafından da izlenmiştir. Son devrin ârif şahsiyetlerinden Bandırmalı Ali Efendi'nin (1913-2008) irşâd niyetiyle zaman zaman meyhanelere giderek, orada olanlarla ayran içerek sohbet ettiği, iş dönüşü meyhanelerin bol olduğu sokaklardan geçerek yolda sarhoş olanları taksi veya fayton çevirerek evine gönderdiği yakın çevresinde yer alan sohbetlerde aktarılmaktadır. Bandırma otobüsünde yanında iç cebinden konyak çıkarıp içen kimse ile arasında geçen şu konuşma yol arkadaşı olan şahsın içkiyi bırakmasına vesîle olmuştur. Necdet Tosun dilinden aktarılan diyalog tasavvuf ehli bir gönül insanının müşşik tutumuna yakın tarihten bir örnek olarak okunabilir.

“Tatlıcı Ali abi bir defasında Bandırma'dan otobüs ile Bursa'ya giderken yanındaki koltukta oturan adam sürekli ceketinin iç cebinden konyak, viski gibi küçük bir şişeyi çıkarıp içmekte, demlenmekteymiş. Ali abi adama bakıp: “Beyefendi! Ben size çok özeniyorum” demiş. Adam: “Bey baba! demiş, bizim neyimize özeniyorsun, ben ayyaş bir adamım, bak otobüste bile duramayıp içiyorum”. Ali abi: “Yok yok, demiş, hani siz içip sarhoş olduktan sonra gecenin bir yarısı sokağa çıkıp Allah diye na'ra atarsınız ya, işte ona çok özeniyorum. Ben de sizin gibi sokağa çıkıp Allah diye bağırarak istedim, içim yandı ama bağıramadım, konu komşudan utandım. Siz ise kimseyi takmadan ne güzel Allah diyorsunuz” deyince yanındaki adam ağlamaya başlamış ve içkiyi bırakmış.”⁴²

3.2. Müşşidin Safâ-Nazarı - Şifalı Eli-Teveccühü

Nazar; bir şeye bakmak anlamına gelir. Tasavvufî terminolojide nazar müşşidin müridine himmet nazarı ile bakmasıdır. Evliyânın insanı olgunlaştıran bakışına safa-nazar adı verilmiştir.⁴³

⁴¹ Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, II/70.

⁴² Necdet Tosun, “Tatlıcı Ali Öztaylan Beyefendi”, <https://www.dunyabulteni.net/islam/tatlici-ali-oztaylan-efendi-h462914.html>.

⁴³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Marifet Yayınları,2005),304.

Nazar'ın bir tasavvufî yöntem olarak varlığı Hz. Peygamber'in nebevî feyzi ve ilâhî nurları ashâbına nazar ve basîret yolu ile ulaştırılmasına bağlanmıştır. Bu konuda ortaya konulan iki delilden ilki, Hz. Peygamber'in huzûruna zarar vermek kastı ile gelen Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in kendisine olan nazarları karşısında adeta ok gibi eriyerek feryat etmesi ve sürecin Hz. Ömer'in îmana gelişi oluştururken diğeri yine Mekke Fethi esnasında Hz. Peygamber'e suikast kastı ile gelen Fudâle'ye Hz. Peygamber'in dönerek "Sen Fudâle misin?" diyerek, elleri ile Fudâle'nin göğsünü mesh etmesi sonucunda Fudâle'nin suikast halinden vazgeçerek Müslüman olmasıdır.⁴⁴

Sûfî terminolojide sûfiler ehlullâhın sâhib-i nazar oluşlarını "Mü'min Allah'ın nuru ile nazar eder"⁴⁵ hadîsi çerçevesinde ve firâset kavramı dâhilinde incelemişlerdir. Ferâset sâhibi ârifler halkın hallerinden farklı yollarla haberdar oluşlarına göre "müstenbit", "mütevessim", "müteferriş" ve "rabbanîyyûn" isimlerini alırlar.⁴⁶

Esmâ yolunu seyr ü sülûkun esası kabul eden tarikatlarda mürşid mürîdlerini nefis terbiyesi, evrâd, ezkâr, halvet ve riyâzet yolu ile terbiye ederken müsemma yolu olan melâmetî tavırda aşk, sohbet, ve mürşid nazarı esastır. Seyhin mürîdini manen olgunlaştırmak amacıyla ona nazar etmesine "teveccüh" denir.⁴⁷ Şeyh Ebû Saîd'e "Bu muazzam devleti nereden buldun?" şeklinde yöneltilen soruya "Bir akarsu kenarından gidiyordum, Pîr Şeyh Eba Fadl ise öbür tarafından yürüyordu. Gözü üzerimize düştü, bu devlet tümüyle ondandır!" tarzındaki cevabı mürşidin irşâd edici teveccühü ve iyileştirici nazarını anlatan tipik sahnelerden biridir.⁴⁸

Bayrâmî-Melâmîlikte de mürşidin nazarının bir terbiye usûlü olarak önemine dikkat çekilir. Fatih türbedârı Amîş Efendi'nin (ö. 1920) mürîdlerine söylemiş olduğu "Keşfi kerâmeti ne yapacaksın, sen bana bak, ben sana bakayım bu sana yetmez mi?" şeklindeki cümlesi mürşidin mürîd üzerindeki etkin ve olgunlaştırıcı nazarına açıklık getirmektedir.⁴⁹ Yine İstanbul'da Şeyh Ahmed Buhârî'nin huzûrunda hayatından

⁴⁴ Sadettin Nüzhet Ergun, *İlm-i Tasavvuf*, Hazırlayan: Osman Nûri Karadayı-Abdülhamit Altuntaş, (İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2020), 83.

⁴⁵ DİB, Hadislerle İslâm, 1 (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), 1/455. T3127 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 15; MK7497 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, VIII, 102.

⁴⁶ Kuşeyri, *er-Risâle*, 394.

⁴⁷ Reşat Öngören, "Şeyh", *a.g.m.*, 51.

⁴⁸ Attâr, *Tezkîretü'l-Evliyâ*, II, 385.

⁴⁹ Adalet Çakır Çağlı, Kuşadaviyye Yolunda Bir Mürşid-i Kâmil: Ahmed Amîş Efendi ve Müntesip ve Muhipleri, Fatih Türbedârı Ahmed Âmîş Efendi Armağan Kitabı, (İstanbul: KÜV yayınları, 2021), 142.

ümid kesilen bir hastayı nazar ve teveccühü ile iyileştirmesi “mürşid nazarı”nın bir tedâvi yöntemi olarak varlığına delalet eder olgulardandır.⁵⁰

Amiş Efendi'nin halifesi Abdülazîz Mecdî Tolun (1865-1941) ilk kez feyz almak için huzurlarına gelenlere beş konuda nasihatte bulunmaktadır; yalan söylememek, içki içmemek, kumar oynamamak, ketum olmak ve nefesine yapılmasını istemediği şeyleri başkasına yapmamaktır.⁵¹

Abdülazîz Efendi içkinin Muhammedî sırrı anlamak konusunda en büyük engel oluşunu şöyle açıklar:

“İçkiden vazgeçmeli. Verdiğim mânevî şarap, insanı zâhirinden müstağnî kılar. İmkân olsa içkiyi kökünden yasak ederim. İlâhi nimetlerin en yücesi olan aklın dengesini bozan bir şey, hiçbir şeriate göre ma'kûl olamaz. Avrupa'da sırr-ı Muhammedî'ye iştîyâk uyanmamasının sebebi budur. İçki cesetleri ve ruhları ifsâd eder. Bunun için garplılarda esrâr-ı ilâhiyeye müteallık alâka, neş'e uyanmaz, yalnız dünya işini bilirler.”⁵²

Mecdî Tolun'a göre ilâhi nîmetlerin en kıymetlisi akıldır, akla zarar veren içki hiçbir şeriate göre makûl değildir. Alkolün akla verdiği zarar sırr-ı Muhammedî'nin idrâkini zorlaşmasıdır. Ona göre Avrupa'nın Muhammedî sırı karşı ilgisizliklerinin nedeni akıllarını perdeleyen içkidir. Öte yandan mürşidin mürîdine nazarı ve sunduğu mânevî şarap mürîdi görünen herhangi bir içkiye rağbet ettirmeyecek kuvvete sahiptir. Abdülazîz Efendinin bu ifâdelerinde mürşidin mürîde verdiği feyz mânevî şarap olarak nitelenmiştir. Mürşidin feyz, himmet, nazar ve sohbetinden oluşan bu mânevî şarap mürîdi herhangi görünen bir içkiye rağbet ettirmeyecek kuvvet ve etkiye sahiptir.

İçki bağımlılığından farklı olarak aşağıdaki menkıbede ise Mevlânâ'nın aşırı uyku düşkünlüğü içinde bulunan Çelebi Celâleddîn'e uyguladığı tedâvi konu edilir. Mevlânâ öncelikle Çelebi Celâleddîn'i devrin tıbbî bir uygulaması olarak haşhaş özünü yemeyi tavsiye eder. Haşhaş özü ile tedavi olan Çelebi uyku bağımlılığından kurtulmakla birlikte bu kez uykusuzluğa mübtelâ olur. Bunun üzerine Mevlânâ Çelebi'nin başını eli ile mesh ederek iyileştirir. Menkıbe ilâhî kuvvetin mazharı olmuş

⁵⁰ Hülya Küçük, *Tasavvuf ve Tib Selim Kalbin Fizyolojisi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 223.

⁵¹ Şeyda Öztürk, “Ahmed Amiş Efendi'nin Huzûrunda Bir Âlim, Abdülazîz Mecdî Tolun”, *Fatih Türbedârı Ahmed Amiş Efendi Armağan Kitabı*, (İstanbul: KÜV yayınları, 2021), 163.

⁵² Osman N.Ergin, *Balikesirli Abdülazîz Mecdî Hayatı ve Şahsiyeti*, (İstanbul, Kenan Basımevi, 1942), 252.

kâmil bir mürşidin öncelikle tıbbî tedâviyi öncelemesi açısından dikkat çeker. Öte yandan mürşidlerin safâ-nazarın yanı sıra mesh gibi kendilerine özgü yöntemlerine ışık tutar.⁵³

Ahmed Eflâkî (ö. 761/1360) Hâce Şemseddîn'in menkıbesinde Mevlânâ'nın gösterdiği tasarruf ve kerâmeti *Mesnevî*'den beyitlerle delillendirir:

“Bir kul Hakk'ın makbûlü olursa

bütün işlerde onun eli Hudâ'nın elidir

Evliyâ'da Allah'tan öyle bir kudret vardır ki

yaydan fırlamış oku yolundan geri çevirirler.” (Mesnevî, I/1610,1669)

Şu ana kadar yer alan evliyâ menkıbelerinde kâmil mürşidlerin maddî ve mânevî hastalıklar konularında şifâ veren yönleri tasavvufta evliyânın kudret ve kuvveti ve ona ihsan olunan kerâmet kavramı ile anlaşılır. Hakk'ın irâdesine rızâ vermiş evliyâdan zuhur eden bu tasarruflar veliye özgü kerâmetler olarak kabul edilir.

Tasavvuf yolunda tabîb-i rûhânî olarak vasıflandırılan kâmil mürşidler, tıbbî tedâvilerin yanı sıra Allah'ın ikramı kabul edilen kerâmetlere mazhar olmuşlardır. Marifet ehli olan velilerin duâ, himmet, nazar ve sohbetlerinin muhatapları için çok büyük tesîrler barındırdığı bilinen bir konudur.⁵⁴ Yine bazı tasavvufi uygulamalarda bağımlılıklardan kurtulmak isteyen kişilere Esmâü'l-Hüsna içerisinde yer alan, *Mürîd*, *Kuddûs* ve *Fettâh* isimlerinin tekrar edilmesi tavsiye edilmektedir.⁵⁵

Sonuç

Bugün bağımlılık; gerek bağımlılık yapan maddelere tezahür etsin gerekse kumar, internet, alışveriş, yeme, egzersiz, yönetme ve iş bağımlılığı şeklinde pek çok çeşiti bulunan davranış bağımlılığı şeklinde gözüksün çağın insanını zorlayan hastalıklar başlığı altında incelenmektedir. Bağımlılığın altyapısını alışkanlıkların oluşturması ve alışkanlıkları terk etmenin kolay olmadığı ise genel geçer bir bilgidir.

İslam dîni insan iradesini zorlayan kumar, alkol, fal tutkunluğu gibi alışkanlıkları açık bir şekilde yasaklayarak bağımlılık hallerine tavrını ortaya koymuştur. Vahyin geliş düzenine bakıldığında bu nevî yasaklamaların bir anda

⁵³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), I/258.

⁵⁴ Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla ilgili Fetvâlar*, Çev: İrfan Gündüz-Hasan Kamil Yılmaz, (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2009), 161.

⁵⁵ Orhan Gürsu, *Bağımlılık ve Din: Nöropsikolojik Bir Yaklaşım*, (İstanbul:Dem Yayınları, 2018), 291.

olmadığı, bağımlılık döngüsünün dikkate alınarak tadrîci ve aşamalı bir yöntemin izlendiği görülür.

Tasavvuf Kura'n ve sünnet çerçevesi içinde bağımlılıklara karşı çıkar. Bununla birlikte bağımlılığın sınırlarının sûfiler tarafından geniş tutulduğunu söylemek mümkündür. Tasavvufî düşüncede insanı kulluk yolculuğundan geri bırakan, iradesini zayıflatarak hürriyetini elinden alan her tutum ve alışkanlık “mâsivâ” adı altında incelenmiştir. Sâlik ile Matlûb arasındaki en büyük engel kalbi meşgul eden mâsivâdır. Mâsivâ kimi için çok yemek, kimi için çok uyumak iken kimi için de toplum içinde parmakla gösterilmek gibi heva ve tutkuların oluşur. Sûfiler bilhassa tasavvuf yolculuğuna tâlib olan kişinin kâmil ve ehliyetli bir mürşid olmadan nefsinin zaâflarını teşhis etmesini imkansız görmüşlerdir.

Tasavvuf yolculuğunun (seyr ü sülûk) bilhassa başında sâliklerin karşılaştıkları riyâzetler erken dönemde bağımlılığa dönüşebilecek alışkanlıkların tedâvisini de içinde barındırır. Bu riyâzetlerle sâlikin dünyadan vazgeçmeden ancak dünyaya bağımlı olmadan yaşayabilmesi hedeflenir.

Tasavvuf literatürü sâliklerin ruh ve davranış dünyalarını yakından gözlemleyen kâmil mürşidlerin zâhirî bağımlılıklar içinde bulunan kimseleri sohbet, duâ, tavsiye, nazar, teveccüh, nefes, mesh, zikir vb. yöntemlerle tedâvi ettiklerine tanıklık eder. Kâmil mürşidlerin sebepler zincirinden bağımsız gözüken yetkinlik ve tasarrufları ise tasavvufta kerâmet kavramıyla açıklanır.

Sûfilere dâir aktarılan menkıbelerde bağımlılık hâlinde bulunan kimselerin her an hidâyete mazhar olabilme ihtimalleri üzerinde durulur. Bu kurtuluş hidâyet-i ilâhîden ümitvâr olma hâline yönlendiren örneklerle desteklenir. Sûfiler düşene merhamet edici bir perspektifin sâhibi olarak bağımlıları kınamaktan uzak durmuşlar aksine onların kötü alışkanlıklarını bırakmalarında etkin roller oynamışlardır. Konuyla ilgili sûfî menkıbelerinde kâmil mürşidin şefkat ve himmeti; bağımlıların hidâyet ve tövbe gibi kavramlarla tekrar buluşmasına vesîle olur.

Sûfilerin seyr ü sülûk içinde takip ettikleri riyâzet ve mücâhede metotları, bağımlı kimselerin hidâyet ve tövbelerine vesîle olan müşfik ve yapıcı tutumları, bağımlılık konusuyla ilgili araştırma yapan disiplinler arası çalışmalara farklı veriler sunar.

Kaynakça

- Arslan, İhsan. “Sahâbenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber’in Tavrı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/3, 2012, 119-149.
- Attar, Feridüddîn. *Tezkiretü'l-Evliya*, I, Tercüme: Süleyman Uludağ, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2002.
- Attar, *Mantku't-Tayr*. Çev: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Bardakoğlu, Ali. “Kumar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/ 364-367. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-Üns Evliya Menkabeleri*. Terc ve Şerh: Lâmiî Çelebi, Haz: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Ceyhan, Semih. “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/533-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çağrıncı, Mustafa. “Seyahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/7-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çakır, Adalet. *Abdülkadir-i Geylânî ve Kâdirîlik* (Mehmed Rif'at Efendi'nin Nefhatü'r-Riyâzi'l-Âliye'sinde). II, İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Çağlı, Adalet Çakır. “Kuşadaviyye Yolunda Bir Mürşid-i Kâmil: Ahmed Amiş Efendi ve Müntesip ve Muhipleri”, *Fatih Türbedârı Ahmed Âmiş Efendi Armağan Kitabı*. İstanbul: KÜV Yayınları, 2021. 135-149.
- DİB, *Hadislerle İslâm-1*. İstanbul: DİB Yayınları, 2020.
- Eflâkî, Ahmet. *Ariflerin Menkabeleri*. I-II, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Ergun, Sadettin Nüzhet. *İlm-i Tasavvuf*. İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2020.
- Fragar, Robert. *Kalp, Nefs ve Ruh*, Çev: İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2005.
- Gümüshânevî, Ahmed Ziyâuddîn. *Tasavvuf ve Tarikatlarla ilgili Fetvâlar*. Çev: İrfan Gündüz-Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Sır Yayıncılık 2009.
- Gürsu, Orhan. *Bağımlılık ve Din: Nöropsikolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Dem Yayınları, 2018.

- Hocaoğlu, Mustafa. “İslam’ın Bağımlılığa Bakış Açısı”, *Bedenimizin İşgalcileri (Dinlerin Bağımlılığa Bakışı)*. İstanbul 2019, 94.-147.
- Hökelekli, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2009
- Hucvîrî, *Keşfü’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- İmam Gazzâlî, *İhyâ*, çev: Mustafa Çağrırcı, III, Ankara: DİB, 2020.
- İmam Yâfî, *Ravdu’r-Reyâhîn fi Hikâyâti’s-Sâlihîn Salihlerin Hikâyeleri*, İstanbul: Harf Yayınevi, 2011.
- İz, Mahir. *Tasavvuf*. İstanbul: Kitabevi, 1990.
- Kızmaz, Zahir – Çevik, Muhammet. “Madde Bağımlılığı ile Mücadelede İnanç Odaklı Yaklaşım: Kardelen Rehabilitasyon Merkezi Örneği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/2, Elazığ 2016, 313-335.
- Kuşeyri, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmîne Dâir Kuşeyri Risâlesi*, Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Küçük, Hülya. *Tasavvuf ve Tıp*, (Selim Kalbin Fizyolojisi), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Mevlânâ, Celâleddîn. *Mesnevî*. c.I. Terc: Veled Çelebi İzbudak. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- N.Ergin, Osman. *Balikesirli Abdülaziz Mecdi Hayatı ve Şahsiyeti*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1942.
- Gürsu, Orhan. “Madde Bağımlılığı ve Din: HİGED Örneği”, *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, Bahar 2018, 5 (1), 37-54.
- Öngören, Reşat. “Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39/50-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öztürk, Şeyda. “Ahmed Amiş Efendi’nin Huzûrunda Bir Âlim: Abdülaziz Mecdi Tolun”, *Fatih Türbedârı Ahmed Âmiş Efendi Armağan Kitabı*, KÜV yayınları, İstanbul 2021, 149-171.
- Sipehsâlâr, Necmüddîn Ferîdûn, *Risâle-i Sipehsâlâr*. İstanbul: Rûmî Yayınları, 2005.
- Sühreverdî, Şihâbüddîn. *Avârifu’l-Maârîf Tasavvufun Esasları*. Haz: Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz. İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990.
- Şem’î Efendi, *Şerh-i Mesnevî*. II, Süleymaniye Ktp, Hâlet Efendi 332.

Şem’î Efendi. *Mesnevî Şerhi* I. Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 339.

Şükruallah Şirvânî, *Riyâzu’l-Kulûb İlim Bahçeleri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Tarhan, Nevzat- Numenov, Serdar. *Bağımlılık (Sanal veya Gerçek)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Uludağ, Süleyman. “Mâsivâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/76. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Uludağ, Süleyman. “Riyâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Uludağ, Süleyman, “Ahmed-i Câmî Nâmekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2019), 7/99-100.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2005.

Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din*. Adana: Karahan Kitabevi, 2007.

İnternet Kaynakları

Tosun, Necdet. “Tatlıcı Ali Öztaylan Beyefendi”.
<https://www.dunyabulteni.net/islam/tatlici-ali-oztaylan-efendi-h462914.html>.

<https://yetiskin.tbm.org.tr/> Yeşilay Türkiye Bağımlılıkla Mücadele.